

Тамара ДЕМЧЕНКО  
(Чернігів)

## Матеріали особового фонду Іллі Шрага в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського як джерело вивчення культурної спадщини України

Особовий фонд відомого українського діяча Іллі Людвиговича Шрага (1847–1919) був сформований у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського (далі – ЧІМ) за деякими даними відразу після його смерті, за іншими – в 30-х роках ХХ ст. Його молодший син М. Шраг писав у листі до І. Коцюбинської, що він за згодою своєї матері Єлизавети Ісаївни якраз тоді передав до чернігівського музею частину архівних матеріалів батька [1].

Архів І.І. Шрага з невідомих нам причин (очевидно, свого часу спрацювали ідеологічні міркування) було поділено на 3 частини. До Чернігівського обласного архіву передали документи, пов'язані з політико-державницькою діяльністю їхнього власника, участю у роботі І Державної думи Росії й епістолярій доби Української революції. До фондів Літературно-меморіального музею М. Коцюбинського відійшло листування І. Шрага з родиною Коцюбинських і численна епістолярна спадщина Ганни Барвінок. Листування М. Коцюбинського та І. Шрага вже опубліковане [2]; була здійснена спроба оприлюднити листи Ганни Барвінок у журналі “Київ” [3], але подібний формат явно не годиться для такого виду наукової роботи, тому співробітники Літературно-меморіального музею М. Коцюбинського готують до друку корпусне видання майже 400 листів письменниці до І. Шрага.

У фонді І. Шрага в ЧІМ обліковано 276 одиниць зберігання (1077 документів за 1868–1919 роки) [4]. У переважній більшості це листи численних адресантів. З них до діячів українського національно-визвольного руху та членів їхніх родин першого ряду чи плану можна віднести послання О. Барвінського, М. Василенка, В. Гнатюка, М. Грінченко, М. Грушевського (криптонім “М.Г.”), В. Доманицького, Л. Драгоманової, С. Єфремова, О. Косач (Олени Пчілки), Н. Кобринської, Г. Коваленка, О. Кониського, Ф. Красицького, М. Кропивницького, М. Лисенка, О. Лотоцького, Ф. Матушевського, М. Могилянського та його матері М. Могилянської, І. Нечуй-Левицького, А. Ніковського, М. Павлика, подружжя О. і С. Русових, М. Садовського, В. Самійленка, П. Стебницького, М. Старицького і його доньки Л. Старицької-Черняхівської, Є. Тимченка, А. Чайковського, Є. Чикаленка, М. Черняхівського, М. Шухевича. Привертають увагу також листи діячів “другого ешелону” національно-визвольного руху: В. Андрієвського, Ю. Грибинука, А. Ліхнякевича, братів Федора і Петра Коломийченків й інших. Окрім того, є й досі слабо досліджена тека під назвою “Листи різних осіб І.І. Шрагу”, яка вміщує 102 листи (158 аркушів) різних авторів, котрі, за незначним винятком, не ідентифіковані.

Тільки невелика частина цієї унікальної колекції досліджена й оприлюднена [5]. Потреба у її ретельному й фахово досконалому вивченні досить відчутна.

Значення цієї роботи, на нашу думку, всебічно й переконливо розкрила у своїх працях М. Коцюбинська.

У згадуваних уже "Листах до М. Коцюбинського", цій панорамі культурного життя України кінця XIX – початку XX ст. з епіцентром у Чернігові Коцюбинського, відкривається подиву гідна картина культурного побуту людей, захоплених своєю справою як справою життя. Людей з активною, практикованою щодня, громадянською позицією. Тому кожне "мале" діло – цеглинка великого. Вирвати з цензури правдиве слово, вибороти конкретне свідчення культурної присутності українства – крізь вимушений, історично й ідеологічно зумовлений і заданий провінціалізм пробиваються зародки справжньої європейської культури, вириваються за межі далеко не столичних осередків (Херсон, Житомир, Єлисаветград, Одеса, не кажучи вже про Львів і загалом Галичину). Відчувати себе відповідальним за суспільні цінності, причетним до утвердження їх. Гадаю, варто, не тільки поблажливо толерувати такі "народницькі" життєві стереотипи, а й повчитися в цих людей так посвячувати себе справі [6].

Ця оцінка цілком стосується й неоприлюднених як цілісний епістолярний комплекс листів до І. Шрага.

Хронологічно листи відомих діячів розпочинаються з 1893 р. Це значний масив листів О. Кониського (56), які з нагоди 175-річчя письменника та громадського діяча вийшли друком у Чернігові [7]. 1896 роком датований єдиний лист члена Братства тарасівців, помітного чернігівського громадського діяча В. Андрієвського [8]. 14 листів М. Старицького та 2 – Л. Старицької-Черняхівської були написані у другій половині 1897 р. [9]. Переважна ж частина листів, що збереглася, датується вже початком XX ст. На нашу думку, варто особливо звернути увагу на цю обставину: низький стан збереженості листів, які І. Шраг отримував упродовж 70–90-х років XIX ст. Скажімо, зі "Щоденника" О. Кістяківського випливає, що протягом 1874–1880 років київський професор досить жваво листувався зі своїм учнем [10]. Відповіді І. Шрага зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського й частково вже оприлюднені [11]. За епістолами І. Шрага можна прослідкувати процес його фахового зростання, а також його участь у земському житті Чернігівщини. Проте листів київського професора не виявлено, і, мабуть, не випадково – побутова невлаштованість молодого юриста, часті переїзди з квартири на квартиру, завантаженість і втома від численних службових справ не сприяли накопиченню паперів. У листі до О. Кістяківського від 27 січня 1880 р. чернігівський адвокат скаржився: "...до того завалений роботою і професійною, і службовою, що зовсім не маю можливості вибрати вільний час для того, щоб серйозно приступити до підготовки більш-менш прийнятної роботи для товариства" [12]. І хоча нестача часу супроводжувала І. Шрага все його подальше життя, він писав у листі до М. Грушевського від 3 квітня 1900 р. так: "...останній час майже не був у господі, треба було їздити у різних судових справах, а коли повертався, то теж бракувало зовсім часу, бо треба було лагодити усякі тутешні справи" [13], з віком прийшов досвід, навички економного розподілу часу, з'явилося розуміння значення листування, і в період розквіту громадської діяльності І. Шраг вельми ретельно ставився до зберігання архіву. Власне, й поважні люди з його оточення нерідко нагадували про цінність його кореспонденції. М. Грінченко просила відшукати й передати їй листи покійного чоловіка [14]. В. Модзалевський у листі від 3

вересня 1918 р. звернувся до І. Шрага з проханням передати до редакції історичного журналу для друку листи О. Кониського, М. Лисенка, О. Кулішевої (Ганни Барвінок) [15]. Зайве говорити, що історична вага епістолярію визначалася його суспільним значенням як непересічного джерела вивчення національних проблем, зокрема й культури. Тут доречно навести оцінку листів П. Куліша, дану свого часу Ю. Шевельовим

Але центральними тематичними компонентами в кореспонденції Кулішевої було інше: його творчі пляни, а далі – загальна концепція української літератури й культури, загальна концепція української історії, місце української нації супроти росіян і супроти поляків, взаємини під російської України з Галичиною й Буковиною і виховання української людини [16].

Її з повним правом можна використати для загальної характеристики кореспонденції І. Шрага. Звичайно, про збіг оцінок, суджень, роздумів не йдеться, але тематика одна. І це не дивно, якщо взяти до уваги обставини, в яких розвивалися українська мова й культура упродовж другої половини XIX – на початку XX ст.

Само собою, адресанти писали й про приватно-побутові речі, висловлювали свої емоції, просили про допомогу, ділилися враженнями, проте домінантою виступала українська справа в усьому її розмаїтті. Тепер, навіть при всіх проблемах сьогодення, важко собі уявити, яких душевних і фізичних зусиль коштувало розвивати українську культуру. Сам І. Шраг належав до того крила українських діячів, які не цуралися найтяжчої, найнуднішої, найнепомітнішої роботи. На цьому шляху він мав гідних соратників й одноподумців. Показовим у цьому плані є репліка О. Кониського, висловлена в одному з останніх листів до І. Шрага: “До того ж моя думка – така, що годі вже ганятися за “величним”; треба робити дрібне, пам’ятаючи, що усе велике складається з дрібного і без дрібного – ніщо здорове – річ неможлива” [17]. Здається, І. Шраг так і чинив. Листи завідувача книжкового складу Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг Ю. Грибинука засвідчують, що чернігівський діяч брав безпосередню участь у продажі книжкової продукції товариства на Чернігівщині. Йому надходили з Санкт-Петербурга від 100 до 500 примірників “книжечок” [18]. У поштової листівці А. Ніковського від 8 червня 1915 р. йдеться про гроші, отримані від І. Шрага – “32 р. 50 коп.”, зібрані для хворого І. Франка [19]. Ймовірно, що І. Шраг сам і збирав ці кошти. Отже, не цуратися ніякої роботи, пам’ятати, що за тебе ніхто її не зробить, не опускаючи руки в разі невдачі, радіти навіть маленьким зрушенням – таким було гасло цих людей, які заповзялися – не дати загинути своїй нації, зберегти її мову, історію, культуру.

Доречно звернути увагу ще на одну особливість листування. І. Шраг писав стисло, конкретно, прямо й по суті викладав справу. Можна стверджувати, що це – особливість його епістолярного стилю. А оскільки “кожний лист виникає із співгри двох особистостей, автора і адресата” [20], то стиль І. Шрага впливав і на його кореспондентів – їхні послання теж відзначалися діловитістю й лапідарністю. Хоча це спостереження не заперечує наявності довгих, сповнених емоцій і різних подробиць листів.

Зі змісту листів вимальовуються такі основоположні питання українського культурно-освітнього життя як невіддільного складника громадсько-політичної боротьби.

По-перше, це невпинний пошук шляхів подолання наслідків заборон щодо українського публічного й друкованого слова. З цього приводу С. Єфремов писав:

Доля української книги щільно зв'язується з двома моментами, що однаково діяли протягом усієї історії, тільки що кожен тяг у бік просто-таки протилежний. Один – це вимоги нового часу, що викликали відродження українського письменства з кінця XVIII віку і повагом, ступінь по ступеню, вели до того, щоб розсунути рямці письменства, а разом і книжної продукції. Другий – своєрідна політика московського уряду, що так само повагом, ступень по ступеню, йшла за спробами відродження і силкувалась їх у корені підтяти, ті рямці звужуючи, іноді зводячи їх на порожнє просто-таки місце [21].

Практичну реалізацію цього курсу для української культури й освіти добре проілюстрував Б. Грінченко (М. Гримач). З приводу заборони брошур для народу “Велика пустиня Сахара” та “Як вигадано книги друкувати чи печатати” він невесело іронізував: “Ну, ще друкарський верстат може й страшний для цілості великодужої російської імперії, бо з нього всякі “превратные мнения” можуть виходити, але ж Сахарський пісок і каміння? Чим же вони нецензурні” [22]. Доповненням до цього сюжету може бути відповідь канцелярії Головного управління у справах друку від 25 листопада 1898 р. І. Шрагу: “... рукопись на малороссийском наречии под заглавием “Абрагам Линкольн. Оповідання. Написала М. Загиря”, запрещена цензурою в виду последовавших в 1876 и 1881 гг. особых правительственных распоряжений относительно печатания сочинений на малороссийском наречи” [23]. Очевидно, І. Шраг прощтовхував науково-популярний нарис М. Грінченко, проте для цензури публікація про американського президента проскрибованою мовою здалася річчю геть нечуваною...

Безкінечні “вибивання” дозволу у цензури, рятування збірників (альманахів), белетристики, науково-популярних видань, нечисленних україномовних газет і журналів – це ціла епопея, до якої залучали всіх. А І. Шраг славився як добрий фахівець і справжній патріот України, до того ж сумлінна й порядна людина. Відома була і його репутація радника і друга багатьох українських літераторів. Тому прохань про допомогу він отримував чимало. Так, майже одночасно, у жовтні-листопаді 1900 р., звернулися до нього В. Доманицький і О. Лотоцький з одним і тим же проханням: “здобути дозвіл” від пані Кулішевої на друк оповідання покійного П. Куліша “Про злодія в с. Гаківниці”, бо сталося “диво”: дозвіл на друк отримали, треба поспішати з виданням [24]. Пізніше М. Кропивницький досить докладно скаржився на звичай “Главного управления по делам печати”: спочатку довго чекав на вирішення долі своєї п’єси “Розгардіяш”, потім йому відписали, що автор не додав гербових марок аж на 30 коп. через що розгляд відклали, а коли він послав гроші, то драму заборонили – визнали “неудобною к представлению на сцене”. Все це відбувалося у 1906 р., коли І. Шраг засідав у І Державній думі Росії як депутат від Чернігівщини. Отже, і питання було до нього як до державного діяча: “Чи будете Ви рятувати нас, українських писак, від цензури?” [25]. Прохання про підтримку, тепер уже фінансову, надходили й з-за кордону. В. Яворський, видавець німецькомовної газети “Rutenische Revue” в Австрії – газети про українські проблеми, але орієнтованої на Західну Європу – писав про значну потребу в коштах, щоб зробити видання справді популярним і впливовим. Він вважав, що “діло, з яким я оце до Вас звертаюсь, обходить нас усіх Українців” і просив сприяння у створенні в Наддніпрянській Україні фонду для підтримки газети [26]. Зверталися до І. Шрага за допомогою посприяти не лише пресі чи книгодрукуванню. Г. Хоткевич просив його відшукати і доправити до Чернігова двох кобзарів, яких хо-

тів повезти на Археологічний з'їзд у Новгород. В іншому листі цього ж діяча йшлося про матеріальну підтримку гуцульського театру [27].

Ще важчі проблеми постали перед українською громадою, коли після Маніфесту 17 жовтня 1905 р. вона з великими потугами стала засновувати в Підросійській Україні свої видавництва й пресові органи. Попри певне пом'якшення цензури, вона нікуди не зникла, натомість долучилася нехватка коштів. Заклик Є. Чикаленка, що пролунав у листі від 2 березня 1907 р. – “рятуйте нашу пресу; робіть скрізь пресію на громади (Одесса, Умань, Єкатеринодар, Полтава і проч.) од імени Черніг[івської] громади ... або од свого імени. Нам тільки б пережить це “люте время” [28], може слугувати своєрідним девізом до цілої низки листів. Звичайно, не всі вони виглядали так драматично, але в кожному звучала стурбованість, гостра потреба в постійному пошукові обхідних шляхів, компромісів, до яких не лежало серце. Серед кореспондентів І. Шрага доля української періодики цікавила багатьох. Чи не найбільш прискіпливо до змісту та мови газети “Рада” ставився Л. Жебуньов. У листі від 25 лютого 1907 р. він писав І. Шрагу: “Ви клопочитесь про розповсюдження “Ради”. Я теж клопочуся, бо душею хворію од думки, що вона загине – це ж буде моральне банкрутство!... Та нічого не виходє з тих клопіт, бо “Рада” сама себе убиває”, і далі адресант викладає цілу низку претензій до редакції й авторів газети. Лист закінчується проханням до І. Шрага вплинути на Є. Чикаленка і сподіванням: “Вони Вас послухають; себто Чик[аленко] і Груш[евський]” [29]. У даному випадку несуттєво, чи “впливав” чернігівський адвокат на видавців газети чи ні; важливе інше – він був причетний до кола людей, котрі прагнули зберегти першу щоденну газету, що виходила українською мовою. Само собою І. Шраг передплачував це видання, як згодом і “Нову Раду”. На жаль, і ця газета доходила до Чернігова нерегулярно. У відповідь на скаргу І. Шлага Ф. Матушевський писав 22 травня 1917 р.: “В редакції “Нової Ради” побуваю і скажу ще раз на несправність, хоч треба сказати, що багато в чому контора і неповинна, а почта. ... Щоб одержувати “Вісти Ц. Р.”, а також літератури, треба вдатися до “пресбюро” при Цент[ральній] Раді (педагогічний музей) і замовити, щоб висилали всі новини. Це єдиний спосіб, хоч і не дуже певний, бо безладдя там страшенне, як і скрізь тепер” [30]. Варто зазначити, що І. Шраг був і дописувачем, і поширювачем західноукраїнських видань, що підтверджує і його листування з М. Грушевським [31].

По-друге, важливим складником інформації про стан, потреби та проблеми українського культурного життя виступають листи, автори яких просять у І. Шрага саме юридичної допомоги. Звичайно, до якогось одного знаменника ці прохання звести важко. Ми вже писали, що він виступав своєрідним посередником між Ганною Барвінок і видавцями творів її покійного чоловіка П. Куліша. В окремі моменти відносини між Видавничою спілкою НТШ та вдовою набували аж надто драматичного вигляду. У лютому 1911 р. М. Грушевський писав, що “після того тону, який вона взяла в своїх листах до мене і до Видавничої спілки, не вважаю можливим приймати від неї листи” [32]. Залагоджував цей конфлікт І. Шраг, бо обидві сторони йому довіряли. Він також брав безпосередню участь у справі щодо спадщини О. Кониського, яка тривала понад 10 років: вдова письменника оскаржила в суді його заповіт, згідно з яким кошти передавалися на українські потреби. Згодом адвокат висвітлив цю епопею на сторінках “Ради” [33]. Доручали чернігівському адвокату і захист обвинувачених на т.зв.

літературних процесах – судових переслідуваннях українських видавців та авторів. Так, у 1911 р. йому на прохання М. Грушевського довелося захищати співредактора “Літературно-наукового вістника” П. Лаврова (Ю. Тищенко), якого звинуватили у блюзнірстві. Причиною стала вміщена на сторінках журналу в 1910 р. (кн. XII) драматична поема Лесі Українки “На полі крові” [34]. Того ж року І. Шраг виступив захисником С. Русової – автора педагогічного журналу “Світло” [35]. Обидва процеси скінчилися перемогою захисту: в першому випадку – обійшлося мінімальним штрафом, другий приніс виправдання. І. Шрагу доводилося консультувати “своїх” людей з різних питань побутового, сімейного, майнового, інколи навіть наукового характеру. Західноукраїнський письменник і громадський діяч А. Чайковський запитував у нього, як трактує російське законодавство злочин, вчинений у стані сп’яніння [36]. Це питання було настільки важливим, що автор повторив його в листі до М. Коцюбинського від 10 січня 1907 р.: “будьте ласкаві спитать д. Шрага, чи дістав мого ділового листа. Я питаю його про одну юридичну квестію, як воно в російському законі, бо мені цього треба” [37]. Збереглася чернетка відповіді І. Шрага: “Рос[ійські] закони не вважають взагалі п’янство за щось таке, що увільняє від карі” [38]. Викликає зворушення його відповідь на лист Б. Грінченка з приводу можливості усиновлення дитини. І. Шраг добре знав про трагедію подружжя Грінченків, які майже одночасно втратили єдину доньку й онука і розумів, чим викликане їхнє бажання. Він виклав свої зауваження на тексті “прошення”, але, разом із тим, не приходив і труднощів процесу усиновлення. Лист буквально просякнутий співчуттям до чужого горя, але витриманий у бездоганно діловому стилі [39].

Таким чином, епістолярій і деякі інші документи І. Шрага дають змогу суттєво розширити наші знання про гуртові заходи й особисті зусилля представників української інтелігенції, спрямовані на подолання негативних наслідків для української мови, освіти, культури, спричинених законодавством Російської імперії, цензурним і судовим переслідуванням української книги та періодики. Цей рух мав виразні ознаки протистояння, боротьби і вимагав концентрації сил довкола тих постатей, які ставали лідерами як в силу особистих якостей, так і за підтримки однодумців. І. Шраг ніколи не претендував на роль очільника, швидше навпаки: йому притаманні риси бездоганного виконавця. Його ділові якості, особливості вдачі, загально визнані порядність і здатність залагоджувати з найменшими втратами досить гострі конфлікти здобули йому заслужений авторитет у колі діячів національно-визвольного руху, який він використовував для сприяння розвитку української культури.

### Джерела та література

1. Чернігівський літературно-меморіальний музей М. Коцюбинського, інв. № А-7436.
2. *Коцюбинський М.* Твори в семи томах. – К., 1975. – Т. 6: Листи (1905–1909). – С. 130–131; – Т. 7: Листи (1910–1913). – С. 47–49; 168–169; Листи до Михайла Коцюбинського: У 4-х т. / Упоряд. та ком. В. Мазного. – Ніжин, 2003. – Т. IV. – С. 347–351.
3. Листи Ганни Барвінок до Іллі Шрага / Передмова: С. Короненко; публ. О. Єрмоленко, Н. Коцюбинської // Київ. – 2006. – № 10. – С. 137–163; № 11. – С. 122–151; № 12. – С. 129–140; 2007. – № 1. – С. 149–161; № 2. – С. 150–172; № 7–8. – С. 130–167; № 10. – С. 155–167; № 11. – С. 178–188.
4. *Ситий І.М.* Архівна колекція Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Скарбниця української культури: Збірник наук. праць. – Чернігів, 2002. – Вип. 2. – С. 48.
5. І.Л. Шраг. Документи і матеріали / Упоряд. В.М. Шевченко та ін. – Чернігів, 1997. – С. 129–153; *Демченко Т., Онищенко В.* “Знов море праці розстилається перед нами...”: Листи С. Сфремова до

- І. Шрага // Літературний Чернігів. – 2001. – № 17. – С. 69–78; *Вони ж.* Епістолярій фонду І. Шрага у Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського як історичне джерело // Скарбниця української культури: Збірник наук. праць. – Чернігів, 2002. – Вип. 3. – С. 115–117; й інші.
6. *Коцюбинська М.* Книга споминів. – К., 2006. – С. 273–274.
  7. Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага / Упор. Т.П. Демченко, О.О. Мисюри. – Чернігів, 2011. – 210 с.
  8. Чернігівський історичний музей (далі – ЧИМ), інв. № Ал.: ф. 603, оп. 59, од. зб. 4.
  9. Там само, інв. № Ал.: ф. 603, оп. 59, од. зб. 203.
  10. *Кістяківський О.Ф.* Щоденник (1874–1885): У двох т. / Упор. Шандра В.С. [та ін.]. – К., 1995. – Т. 1. – С. 213, 380, 421, 428, 574, 582, 605; Т. 2. – С. 38, 53–55.
  11. *Катренко А.* Політична діяльність земців-лібералів України (друга половина 70-х – початок 80-х років XIX ст.) // Київська старовина. – 2001. – № 1. – С. 118–138.
  12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 1, інв. № 49902.
  13. *Наулко В.І., Семко Д.М.* Листи І.Л. Шрага до М.С. Грушевського // Вісник Київського славистичного університету: Серія: Історія. – 2005. – № 23. – С. 245.
  14. ЧИМ, інв. № Ал.: ф. 603, оп. 59, од. зб. 38, арк. 3.
  15. Там само, інв. № Ал.: ф. 603, оп. 59, од. зб. 131.
  16. *Шевельов Ю.* Кулішеві листи і Куліш у листах // Шевельов Ю. Вибрані праці : У 2-х т ; 2-е вид. – К., 2009. – Т. 2: Літературознавство / Упор. І. Дзюба. – С. 185–186.
  17. Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага... – С. 178.
  18. ЧИМ, інв. № Ал.: ф. 603, оп. 59, од. зб. 52, арк. 2, 4.
  19. Там само, інв. № Ал.: ф. 603, оп. 59, од. зб. 139.
  20. *Шевельов Ю.* Вказана праця. – С. 180.
  21. *Єфремов С.* В тісних рядах: українська книга в 1898–1916 рр. // Єфремов С. Вибране: Статті. Наук. розвідки. Монографії / Упор., перед. та прим. Е. Соловей. – К., 2002. – С. 152.
  22. Цит. за: *Зубкова Н.М.* Народно-просвітницька діяльність Б. Д. Грінченка (за матеріалами особового архівного фонду) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1994. – Вип. 2. – С. 102.
  23. ІР НБУВ, ф. 1, інв. № 33838.
  24. ЧИМ, інв. № Ал.: ф. 603, оп. 59, од. зб. 55; ЧИМ, інв. № Ал. 2328.
  25. І.Л. Шраг. Документи і матеріали... – С. 133–134.
  26. ЧИМ, інв. № Ал.: ф. 603, оп. 59, од. зб. 234, арк. 2.
  27. Там само, інв. № Ал.: ф. 603, оп. 59, од. зб. 215, арк. 1, 2.
  28. Там само, інв. № Ал.: ф. 603, оп. 59, од. зб. 220, арк. 1.
  29. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 1081, оп. 1, спр. 58, арк. 1, 4.
  30. ЧИМ, інв. № Ал.: ф. 603, оп. 59, од. зб. 140, арк. 1.
  31. *Наулко В.І., Семко Д.М.* Вказана праця. – С. 236–266; *Нагорнева Н.* Листи Михайла Грушевського до Іллі Шрага // Український історик. – 1998. – № 1–4. – С. 253–259.
  32. *Нагорнева Н.* Вказана праця. – С. 256.
  33. *Чернігівець (Шраг І.).* Доля спадщини О. Кониського // Рада. – 1010. – 30 ноября (13 грудня). – С. 1–2.
  34. *Леся Українка.* Зібрання творів у 12 т. – К., 1976. – Т. 5: Драматичні твори (1909–1911) – С. 320.
  35. *Онїщенко О.* Правнича діяльність Іллі Шрага // Шрагівські читання: Збірник наук. праць. – Чернігів, 2012. – Вип. 2. – С. 61.
  36. ЧИМ, інв. № Ал.: ф. 603, оп. 59, од. зб. 216, арк. 1.
  37. *Чайковський А.* Спогади. Листи. Дослідження: У 3-х т. / Упоряд. Б. З. Якимовича та ін. – Львів, 2002. – Т. 2. – С. 171–172..
  38. ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 35, арк. 21–21 зв.
  39. *Демченко Т.П.* Листи Іллі Шрага до Бориса Грінченка // Сіверянський архів: Збірник наук. праць. – Чернігів, 2009. – Вип. 3. – С. 70.

### **Демченко Т. П. Матеріали особового фонду Іллі Шрага в Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського як джерело вивчення культурної спадщини України**

У даній роботі розглядається зміст листів чільних представників українського національно-визвольного руху, котрі зберігаються в особовому фонді І. Шрага в Чернігівському історично-

му музеї ім. В.В. Тарновського, як суттєве, хоча й малодосліджене джерело подальшого вивчення феномену української культури, з'ясування особливостей її становлення, проблем розвитку наприкінці XIX – на початку XX ст.

**Ключові слова:** І. Шраг, діячі національно-визвольного руху, епістолярій, українська культура, книгодрукування, преса.

### **Демченко Т.П. Материали личного фонда Ильи Шрага в Черниговском историческом музее им. В.В. Тарновского як источник изучения культурного наследия Украины**

В работе рассматривается содержание писем представителей украинского национально-освободительного движения, находящихся в личном фонде И. Шрага в Черниговском историческом музее им. В.И. Тарновского, как важный, хотя и малоизученный источник дальнейшего исследования феномена украинской культуры, особенностей ее положения, проблем развития в конце XIX – начале XX века.

**Ключевые слова:** И. Шраг, деятели национально-освободительного движения, эпистолярій, украинская культура, книгопечатание, пресса.

### **Demchenko T.P. The papers of the personal I. Shrag's fund in the Chernihiv Tarnovskiy Historical Museum as source for the studying of the Ukrainian cultural heritage.**

The article deals with contents of the leading figures of the Ukrainian national liberation movement's letters to I. Shrag, which retain in funds of the Chernigov Tarnovskiy Historical Museum. The letters interpret as the important, though insufficiently explored source of the following research the Ukrainian culture's phenomenon, the peculiarity of her condition, problems of her development at the end of XIX – at the beginning of XX centuries.

**Key words:** I. Shrag, the representatives of the national liberation movement, epistolary heritage, the Ukrainian culture, national liberation movement, book publishing, the press.

[надійшло до редакції: 27.09.2012 р.]

УДК 94 (474.51)+904:72

Ігор ІГНАТЕНКО  
(Чернігів)

## **Обґрунтування віртуальної 3D реконструкції Верхнього замку в Чернігові на зламі XVII – XVIII ст.**

У зв'язку з благоустроєм парку на Валі в Чернігові, територія якого підпорядкована Національному архітектурно-історичному заповіднику “Чернігів стародавній”, адміністрація заповіднику зробила замовлення проекту візуалізації зовнішнього вигляду Чернігівської фортеці. Для першого етапу роботи, був узятий Верхній Замок як відокремлений об'єкт, що має завершену композицію.

На даний момент тривимірних реконструкцій Чернігівського Верхнього Замку межі XVII–XVIII ст. не існує – є лише його зображення на живописному полотні чернігівського історика-аматора Г.Й. Петраша із зображенням Чернігівської фортеці з висоти пташиного лету.

На основі історичних джерел і аналогій автор даного дослідження виготовляв креслення планів і проєкцій реконструйованих об'єктів у графічному редакторі, а також